

פשוטו כמשמעו

עיון במונח 'כמשמעו' בפירוש רש"י וזיקתו ל'פשוטו של מקרא'

בנוסף למונחים המוכרים 'פשוטו' ו'מדרשו' משתמש רש"י במונח שלישי - 'כמשמעו'; מונח זה הוא נושא דיוננו.

רבות נכתב על המונחים 'פשוטו' ו'מדרשו' בפירושי רש"י. ההצעות השונות, שעלו במחקרים שונים, מסוכמות בשיטתיות בספרה של שרה קמין, 'רש"י פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא'¹, ולא נחזור כאן על הדברים. אולם הדיון המרובה במונחים האלה האפיל על המונח 'כמשמעו', וקשה למצוא מי שעסק בו באופן שיטתי.

השימוש במונח 'משמעו' מרובה במדרשי ההלכה ובתלמוד, ורש"י משתמש בו בעקבות המקורות. בפירוש רש"י בא צירוף נוסף: 'פשוטו כמשמעו'; צירוף זה הוא כנראה חידושו של רש"י.

נמצא, שלאמתו של דבר עלינו להכיר בפירושו של רש"י לא בשני מונחים, אלא בשלושה: 'משמעו', 'פשוטו', ו'מדרשו'. הואיל והמונח 'כמשמעו' חי בצלו של 'פשוטו', יש נטייה אינטואיטיבית לזהות את שני המונחים. נראה שגם הצירוף 'פשוטו כמשמעו' במנותק מהקשרו תרם שלא בצדק לזיהוים. גם שרה קמין קובעת, במחקרה הנזכר, כי המונחים מקבילים בשימושם, ועל כך נדון בהמשך.²

¹ שרה קמין, רש"י - פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא, ירושלים תשמ"ו (להלן: קמין). ספר זה חשוב כציון דרך בחקר רש"י, ומסקנותיו יוזכרו מדי פעם בהמשך המאמר.

² הביטוי 'פשוטו כמשמעו' כשהוא מנותק מהקשרו נתפס היום אידיומאטית כביטוי אחד, בעל שני איברים זהים. יש בידי אוסף של דוגמות מתקופות שונות שבהן המונח 'כמשמעו' מובן כזהה ל'פשוטו' אביא רק אחת מהן: הרב קוסובסקי, אוצר לשון התלמוד, לה, 938, מגדיר 'כשמוען' כך: "כפשוטו, מה שעניינו שימוש בלשון להוראה הפשוטה של מילה או של עניין בלשון הכתוב". לעניין זיהוי המונחים אצל קמין ראה במיוחד עמ' 130-131, ועוד מקומות. דיון בעניין זה ראה להלן, בסעיף 4.

ההבחנה בין המונחים 'פשוטו' ו'משמעו' אינה קלה. נחמה ליבוביץ ומשה ארנד מציינים ש'זו הבחנה דקה שלא קל לעמוד עליה', והם מקדישים להבחנה זו מקום קצר בספרם על רש"י.³

נראה שהמונח 'כמשמעו' ראוי לדיון נוסף. במאמר זה ננסה להוכיח שהמונחים 'משמעו' ו'פשוטו' אינם זהים. לכל אחד מהם יש מאפיינים אחרים הן במקורותיהם והן בשימוש אצל רש"י. כיוון שהגדרה של 'כמשמעו' תשפיע בהכרח גם על הגדרתו של 'פשוטו', נבחן בהמשך גם את ההגדרה, את המרכיבים ואת המטרה של 'פשוטו'.⁴

1. 'משמעו' אינו זהה ל'פשוטו'

ניתן לראות בניסוחים כמעט מפורשים של רש"י, ש'משמעו' נתפס כמונח עצמאי מול 'פשוטו'.

א. הביטוי 'פשוטו כמשמעו' וביטויים קרובים

עצם הניסוח אצל רש"י 'פשוטו כמשמעו'⁵ מלמד על הבחנה בין שתי קטיגוריות: האחת 'פשוטו' והשנייה 'משמעו'. רש"י רואה צורך לציין, שבדיבור מסוים 'פשוטו' זהה ל'משמעו'. משתמע מכך, שבדיבור אחר ייתכן שאינו זהה. הניסוח 'פשוטו כמשמעו' מקביל לניסוח 'פשוטו כתרגומו', וכמו שברור ש'פשוטו' לחוד ו'תרגומו' לחוד, כך גם הניסוח 'פשוטו כמשמעו' 'פשוטו' לחוד ו'משמעו' לחוד.

ב. 'פשוטו' עומד כנגד 'משמעו' בתוך הביאור

המונחים 'פשוטו' ו'משמעו' יכולים לבוא זה לצד זה בתוך הביאור עצמו, ויש להבנים כמבטאים שני צדדים שונים של הפירוש. נדגים:

³ נחמה ליבוביץ ומשה ארנד, פירוש רש"י לתורה, ב, תל-אביב 1990, יחידות ז-י, עמ' 469 (להלן: ליבוביץ וארנד).

⁴ הבדיקות בלשונו של רש"י נעשו על-פי תקליטור השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן. אני מבקש להודות למר אהרן ביגיל, מנהל הספרייה בישיבת הר עציון, שסייעני באיתור הנתונים ובהדפסתם.

⁵ בפירוש רש"י למקרא יש 17 היקרויות של הביטוי, בניסוחים מגוונים: פשוטו כמשמעו (2), ולפי פשוטו כמשמעו (6), זהו משמעו לפי פשוטו (2), לפי פשוטו משמע (3), לפי פשוטו זהו משמעו (1), לפי פשוטו משמעו (2), כמשמעו כפשוטו (1). קמין (עמ' 135, הערה 85) הרגישה בבעיה שמעורר הניסוח 'פשוטו כמשמעו', אך לא ענתה עליה תשובה מספקת.

איוב א', א: "והיה האיש ההוא - פשוטו כמו ויהי ומשמעו לעבר ולהבא".⁶
פתיחה לשה"ש: "אחת דיבר אלוהים שתים זו שמעתי, מקרא אחד יוצא לכמה
טעמים וסוף דבר אין לך מקרא יוצא מידי פשוטו ומשמעו(ו)".

פשוטו דבר אחד ומשמעו דבר אחר.

דוגמה אחרת:

שיר השירים ב', לא: "התאנה חנטה פגיה - כמשמעו. והגפנים סמדר - כשנופל
הפרח והענבים מובדלים זה מזה וניכרים כל ענבה לעצמה קרויה סמדר. כל
העניין הזה פשוטו לשון חיבת פיתוי שבחור מרצה את ארוסתו לילך אחריו כן
עשה לי דודי.

לפנינו ניסוח 'משמעו' שעומד מול 'פשוטו'. ויש מעין הבחנה - 'משמעו' הוא
הפירוש המילולי, ו'פשוטו' הוא הפירוש של העניין.

הדוגמה הבאה תלמד, ש'פשוטו' ומשמעו יכולים לעמוד זה ליד זה גם במקום
שאינן אזכורים מפורשים שלהם.

משלי ל', לא: "זרזיר מתנים או תיש - לא ידעתי מהו, ולפי המשמע הוא חיה
תשושה מתנים.

ומלך אלקום - לא ידעתי מהו לפי פשוטו, ומדרש אגדה פותרין חמש פרשיות
אלו... כנגד ד' מלכויות... ומלך אלקום עמו זו אומת ארם שאמר אני ואפסי עוד
אין ניצב לעומתו. אלקום אין עומד עמו".

שני דבורים בפסוק ובשניהם רש"י מציין שאינו יודע מהו. בדיבור השני - 'מלך
אלקום' - הוא מפרט יותר 'לא ידעתי מהו לפי פשוטו', בעוד שבדיבור הראשון -
'זרזיר מתנים' - ניסח בסתם 'לא ידעתי מהו'. מה ההבדל? נראה שבדיבור השני
ציין 'לפי פשוטו' מפני שהוא מצטט מיד מדרש. וכפי ששרה קמין הראתה בפרק
הרביעי בספרה, כל ההיקרות של 'פשוטו' אינה אלא בפירוש כפול של 'פשוטו' מול
'מדרש'. לענייננו אנו למדים מתוך ההקבלה בין שני הדיבורים, שגם בדיבור
הראשון - 'לא ידעתי מהו' - הכוונה ל'פשוטו', ומכאן שיש ניגוד בין 'פשוטו' לבין
'משמעו' גם בדיבור הראשון, וזאת בלי ניסוח מפורש.

⁶ שאלה היא, מה התכוון רש"י בפירוש פסוק זה. נראה לי, ש'פשוטו' כאן שייך לצד הביאור
הכללי של הפסוק, ואילו 'משמעו' עוסק בצד הדקדוקי. רש"י אומר, שבמסגרת ביאור הפסוק
הזה, הפועל 'והיה' מציין זמן (עבר) כמו 'ויהי', אך משמעו הדקדוקי הרגיל של הפועל 'והיה'
מציין 'לעבר ולהבא'.

בסוף הדיבור השני 'מלך אלקום' יש לרש"י גם הצעה לשונית לפירוש 'אלקום' - 'אין עומד עמו'. בהכרח אין זה 'פשוטו', שהרי ציין כבר במפורש ש'לא ידע את פשוטו', זהו פירוש מילולי כ'משמעו' גם אם אינו מנסח בו 'כמשמעו'.

2. קווי אפיון של המונח 'כמשמעו' בהשוואה לשל 'פשוטו'

נוכחנו לדעת שאין זהות בין שני המונחים. חיזוק לכיוון זה מתקבל כאשר משווים כמה מן המאפיינים שלהם. להלן, בסיכום המאמר, נחזור לעניין המאפיינים כדי להראות, שההבדל אינו רק עניין שבצורה, אלא גם עניין שבמהות.

א. מקור המונחים: המונח 'כמשמעו' אינו חידוש של רש"י; הוא מופיע עשרות פעמים במקורות חז"ל.⁷ שכיחותו גדולה לאין ערוך מזו של המונח 'פשוטו'. לשם השוואה: בתלמוד הבבלי מופיע 'פשוטו' רק 3 פעמים, ורק בבבלי 'אין מקרא יוצא מידי פשוטו'.

יש מקומות שהמונח 'כמשמעו' בא כבר במקורותיו של רש"י לאותו עניין עצמו, ורש"י רק מצטט מהם, לפעמים בגיוון קל.⁸ גם מנחם ודונש, שהיו מקור לשוני לרש"י, מרבים להשתמש במונח הזה.⁹

ב. שכיחות המונחים בפירוש רש"י בתנ"ך: על פי תקליטור השו"ת יש 245 היקריות של 'כמשמעו' לעומת 182 היקריות של 'פשוטו'.¹⁰

ג. הצורה: 'משמעו' בא בפירוש רש"י במגוון צורות: משמע, במשמע; בכינויים - משמעו, משמעה, משמען ועוד; ובצורות אחרות מאותו השורש: משמעות, שמועו.

⁷ תפוצת הביטוי, על-פי תקליטור השו"ת: משנה - 3 פעמים, תלמוד בבלי - 30, תלמוד ירושלמי - 3, מדרשי הלכה - 41, מדרשי אגדה - 48.

⁸ דוגמות: 'כסותה. **כמשמעו** (שמות כ"א, י) - כבר במכילתא ובבבלי; 'או אינו אלא לעולם **כמשמעו** (שמות כ"א, ו) - מכילתא; 'הירא ורך הלבב. ר' עקיבא **כמשמעו** (דברים כ"א, ח) - משנה, בבלי וספרי; 'או אינו אלא **כמשמעו** (שמות כ"ב, ל) - מכילתא.

⁹ על המונח 'כמשמעו' אצל מנחם ודונש ותלמידיהם כתב אהרן ממון, השוואת אוצר המלים של העברית לארמית ולערבית בחיבורי הבלשנות העברית למן רס"ג ועד אבן ברוך, ירושלים תשמ"ו, עמ' 175-172. המונח נזכר אצלם פעמים רבות בקשר לעניינים לשוניים, תלמידי מנחם הגדיר אותו 'כאשר הוא ידוע בעניינים הידועים'. וייתכן שהמונח שימש גם לציון המשמע בערבית.

¹⁰ אין להתחשב, כמובן, בצורות שאינן שייכות לענייננו, כגון פעלים מן השורש פש"ט.

לא כן 'פשוטו', צורתו כמעט קפואה, עד כדי כך שאפשר למצוא אי התאמה של זכר ונקבה 'לפי פשוטו של פרשה' (זכריה ה', א). צורות אחרות - 'פשט' ו'פשטיה דקרא' - נדירות מאוד.¹¹

ד. אֶזְכוֹר הַמוֹנַחִים: יש שוני בין האֶזְכוֹר של 'כמשמעו' לבין האֶזְכוֹר של 'פשוטו'. קמין הראתה ש'פשוטו' מופיע רק במסגרת הפירושים הכפולים, דהיינו, רק כשהוא עומד מול מדרשו.¹² למונח 'משמעו' אין הגבלה שכזו.

ה. 'כמשמעו' - סתם: 'כמשמעו' מופיע לפעמים בסתם לאחר הדיבור המתחיל, בלי שיבוא אחריו כל הסבר, דבר שכמעט איננו נמצא אצל 'פשוטו'.¹³ לדוגמה:

במדבר ד', מז: **עבדת עבדה**, היא השיר במצלתים וכינורות, שהיא עבודה לעבודה אחרת. **ועבדת משא, כמשמעו.**

כאמור, מאפיינים אלה המבחינים בין שני המונחים אינם רק עניין של צורה, אלא גם עניין שבמהות. בסיכום המאמר עוד נחזור לעניין זה.

3. הגדרת משמעו - פירוש לשוני נטול הקשר

ראינו אפוא ש'משמעו' הוא מונח עצמאי אצל רש"י. מה נוכל לומר על תפקידו ועל השימוש בו?

נראה שהמונח בא לציין את הכלי הלשוני שבידי הפרשן. המפרש הבא לעסוק בטקסט צריך להכיר את המילון שהטקסט כתוב בו, וכן את חוקי הדקדוק של

¹¹ צורת 'משמעו' עם קידומות וסיומות - 245 היקרויות; מהן: 31 'משמעו', 45 'משמעו', 87 'כמשמעו', והשאר במגוון צורות אחרות. לעומת זאת הצורה 'פשוטו' - 178 היקרויות, 'פשטי' - 3 פעמים; 'פשטיה דקרא' - היקרות אחת. ועוד לשם השוואה: 'מדרש' - 450 היקרויות.

¹² קמין, עמ' 158 ובמיוחד 160.

¹³ ראה להלן, הערה 30.

בעל ספר הזיכרון (ממפרשי רש"י; דבריו מצוטטים במהדורת הרב שעוועל לדברים י"ז, יט), ניסה להסביר את התופעה: "דרך הרב כשדורש איזו תיבה בכתוב שלא כפשטה אומר בחברתה כמשמעו".

נאמר שם בכתוב: "למען ילמד ליראה את ה' אלהיו לשמור את כל דברי התורה הזאת... ולבלתי סור מן המצוה ימין ושמאל" (דברים י"ז, יט-כ). מפרש רש"י: "דברי התורה - **כמשמעו**. ולבלתי סור מן המצוה - אפילו מצוה קלה של נביא...". ועל כך אומר ספר הזיכרון: "ולפי שדרש בכאן 'לבלתי סור מן המצוה', מצווה קלה של נביא, לא מצוות התורה כפשוטה, הוזקק לומר 'כמשמעו', כלומר 'התורה' כמשמעה, אבל 'המצוה' צריכה אנו לדורשה, דאם לא כן היינו מצוה".

אותה לשון. כלי לשוני זה איננו קשור במישרין לטקסט או להקשר נתון. זהו המבע הלשוני נטול ההקשר. והוא המוגדר אצל רש"י 'כמשמעו'.

וכך מנסחים זאת נחמה ליבוביץ ומשה ארנד: "הן פשוטו של מקרא והן מדרשו של מקרא עשויים להיות 'כמשמעו' ועשויים להיות שלא כמשמעו". מדבריהם עולה, כי 'משמעו' עומד מובחן ועצמאי הן מ'פשוטו' והן מ'מדרשו'. ועוד הם כותבים: "ה'משמעו' הוא פירושו של מבע לשוני בהוראתו המילולית בלא תלות בהקשר מסוים, ואילו ה'פשט' הוא פירושו של ביטוי בהקשרו ועל פי הקשרו. דעתו של הקורא נתונה לפשט, שהוא הרבה פעמים כמשמען של המילים, ואז ייאמר 'כמשמעו' או 'פשוטו כמשמעו'".¹⁴

וכך הבין זאת גם א"מ ליפשיץ: "הוא [=רש"י] הבדיל בין 'פשוטו' ובין 'משמעו' של מקרא. משמעותם של מילים וכתובים זוהי אותה הבנה הקודמת לתוכן המקראות, הוראתן הראשונה של המילים. 'פשוטו' של פסוק זהו פירושו בהמשכו [=בהקשרו], המכוון במילים עצמן ולא המילים עצמן. ויש שהמשמעות חלוקה מפשוטה, כגון אם מליצה והשאלה לפנינו במקרא, אז אין הפשט כהוראתה, ועל כרחנו אף אנו לא נפרשנה כמשמעה, כי אם כמובנה בתוך ההמשך. רש"י הבחין תמיד הבחנה זו, ויש אשר 'פשוטו כמשמעו' (ויקרא כ"ה, יד), ו'אינו זו ממשמעו' (שמ"א כ', יד). ויש אשר יתרחק הפשט קצת ממשמעות המילים וצריך להטות את 'משמעו של מקרא לפי פשוטו' (שמ"א ט"ו, כז; דברים כ"ב, כו)".¹⁵

תפיסה זו של 'משמעו' משפיעה בהכרח על ההגדרה של 'פשוטו של מקרא', שהרי 'משמעו' תופס עתה תחום שנחשב כשייך ל'פשוטו' - זהו התחום המציין את הפירוש הלשוני-מילולי. מן העבר השני משפיע על הגדרת 'פשוטו' גם המונח 'מדרשו', וכדי לתאר את 'פשוטו' יש לבחון גם את מעמדו של 'מדרשו' אצל רש"י, נדון בכך בסעיף הבא.

4. 'פשוטו' ו'מדרשו' - אינם חופפים למונחי 'פשט' ו'דרש' בימינו

בתיאור מקיף ומשכנע הוכיחה שרה קמין, כי המונחים הקשורים לשורש 'דרש' אצל רש"י אינם באים לציין מתודה של 'דרש' לעומת 'פשט' כמו שאנו מבינים בימינו, אלא באים לציין את המקור שהשתמש בו רש"י. הם מעין ציון ביבליוגרפי, מניין בא הפירוש. ומדבריה: "שמות העצם (מדרש, מדרש אגדה) מציינים במרבית המקרים בבירור את הפירוש מצד מקורו, כפירוש משל רבותינו, ולא מצד שיטתו

¹⁴ ליבוביץ וארנד, עמ' 470-471.

¹⁵ אליעזר מאיר ליפשיץ, רש"י, בתוך: כתבים, כרך א, ירושלים תש"ז, עמ' קסז.

כפירוש על דרך דרש". מעין זה כתב יונה פרנקל על המונח 'דרש' בתלמוד: "אין בביטוי 'לדרש' משום ניגוד להסבר הפשוט דווקא".¹⁶

גם 'פשוטו' איננו חופף, לדעתה של קמין, למה שאנו מבינים היום במונח 'פשוט'. זאת אף-על-פי שיש זיקה בין 'פשוטו' ו'מדרשו' לבין 'פשוט' ו'דרש'. זיקה קיימת, אך אין חפיפה. קמין מנתחת את המונח התלמודי 'פשוטו' של מקרא' ומונחים דומים מן השורש 'פשוט' בארמית (כמו 'פשוטיה דקרא'), ומגיעה למסקנה שבתלמוד "משמעות היסוד של שני המונחים, העברי והארמי, היא **הכתוב עצמו**. בדומה למונחים 'מקרא' 'פסוק' 'כתוב' כך גם 'פשוט' 'פשוט' מציינים את היחידה הלשונית, '**פשוטו של מקרא' ו'פשוטיה דקרא' משמעם הכתוב המקראי**".¹⁷

קמין בדקה את המונח 'פשוט' בפירוש רש"י, וגם כאן הגדירה את 'פשוטו' הגדרה מציינת: "פשוטו של מקרא מציינ את הכתוב המילולי הנתפס מיד".¹⁸ ההגדרה מצומצמת אפוא למשמע המילולי. בדרך זו 'פשוטו' נתפס אצל קמין כזהה ל'משמעו'. וכך היא אומרת במפורש: "הקבלה בין המונח 'משמעו' כמציינ את המובן המיידי 'הנשמעו' ובין המונח 'פשוטו' מתבטאת במקומות נוספים",¹⁹ וכן: "בדיוננו ביקשנו להכריע בין שתי הוראות אפשריות של 'פשוטו' בדברי רש"י: א. **הכתוב במובנו המילולי**; ב. פירוש על דרך הפשוט. המסקנה שהעלינו היא, שהמונח משמש בדברי רש"י במשמעות הראשונה. זאת למדנו מתוך ההקבלה בין 'פשוטו' ל'משמעו'.²⁰ והיא מעירה עוד: "בשימושם כמכוונים למובנו המיידי של הכתוב **מקבילים המונחים**, מצד גיזרונם שונים הם. בכך ניתן להסביר את הצירוף 'פשוטו כמשמעו'.²¹

דומה שכבר הוכחנו בראשית דברינו, שהמונחים 'משמעו' ו'פשוטו' אינם זהים. לפיכך יש להותיר ל'משמעו' את התחום הלשוני-מילולי, ואת 'פשוטו' אצל רש"י להבין, כמו בתלמוד, כמציינ את הכתוב המקראי, וליתר דיוק - כמציינ את הכתוב

¹⁶ קמין, עמ' 136, וסיכום שם ב'אחרית דבר', עמ' 264.

¹⁷ קמין, עמ' 31. בעקבותיה גם משה ארנד: "הוכח שבדברי חז"ל (בתלמודים) 'פשוטו של מקרא' ומקבילו הארמי 'פשוטיה דקרא' אינם מציינים דרך או שיטה או אופן מסויימים לפרש את המקרא, אלא את טקסט המקרא עצמו. שם העצם 'פשוטו' (בעברית) או 'פשוט' (בארמית) אין כוונתו דבר פשוט, קל, לא מסובך ולא מורכב ולא קשה, אלא כוונתו הטקסט הפשוט שלפנינו - הפרוס לפנינו על השולחן, על כל הטמון בו" (מ' ארנד, 'פירוש רש"י לתורה', **מחניים** 3, כסלו תשנ"ג, עמ' 100, הערה 28).

¹⁸ קמין, עמ' 264.

¹⁹ קמין, עמ' 130.

²⁰ קמין, עמ' 135.

²¹ שם, הערה 85.

על פי פירושו של רש"י. נראה שהחפיפה האפשרית בין שני המושגים בחלק מן המקרים גרמה לזיהוי המוטעה ביניהם על-ידי קמין. 'משמעו' הוא כלי מהכלים המשמשים את פירוש הכתוב, דהיינו את 'פשוטו' של מקרא. 'פשוטו' כפירוש הכתוב כולל בתוכו גם את 'המשמעים' המילוליים, המוגדרים על ידי 'משמעו', ועל כן יכולה להיות חפיפה. זו גם הסיבה לכך שהבחנה ביניהם דקה מאוד, אך כבר הוכחנו בבירור שהבחנה קיימת והמונחים אינם זהים.

צריך להבחין בין המשמע המילולי ('משמעו') לבין הכתוב ('פשוטו'), וכשרש"י אומר 'ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא' כאילו אמר: 'ואני לא באתי אלא לכתוב', דהיינו לפירושו של הכתוב.

מתוך הדברים האלה מובן שבתוך 'פשוטו של מקרא' יש מרכיבים נוספים לבד מהמרכיבים הלשוניים. מה הם מרכיבים אלו?

5. פשוטו של מקרא - מרכיבים

בהיגד המתודולוגי שלו אומר רש"י: "ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המיישבת דברי המקרא..." (בראשית ג', ח).

הוא מזכיר בנפרד רק את **האגדה**, ואינו מזכיר את **מדרשי ההלכה**. אין לנו אלא להבין, ש'פשוטו של מקרא' כולל גם את מדרשי ההלכה, שהרי הם חלק אינטגרלי ושוטף מפירושו לקטעים ההלכתיים, גם כשרש"י אינו מזכירם בשם. 'פשוטו של מקרא' כולל כמוכן גם את הפירושים המבוססים על **התרגום**, על ה'מחברות' של מנחם בן סרוק, על **המסורה** ועל **הטעמים**. כל אלה הם חלק ממערך 'פשוטו של מקרא'.

מדוע מזכיר רש"י במפורש בהיגד שלו רק את האגדה? מסתבר שלאגדה יש מעמד שונה אצל רש"י, בהיותה בעלת אופי שונה משאר המקורות.

מדרשי ההלכה מייצגים את התורה שבעל-פה, שהיא הפירוש המוסמך של התורה שבכתב. על הדיבור 'והתורות' (ויקרא כ"ו, מו) מפרש רש"י: "אחת בכתב ואחת בעל פה, מגיד שכולם ניתנו למשה בסיני". ולמרות שיש הרבה מדרשי הלכה "המתקבלים על דעת הלומד אך בקושי רב"²² יש להם מעמד מיוחד, "מדרשי

²² יונה פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה, עמ' 55.

המקראות הם דבר מסור ומקובל כמו 'תבות ואותיות יתרות'".²³

התרגום והמחברת הם חלק מ'משמעו' של המקרא, הם כלי לשוני. ואף-על-פי שהוא יכול לחלוק בפרטים על התרגום או על המחברת, הרי באופן עקרוני הוא רואה בהם מקור שלם.

המסורה והטעמים הם חלק מהטקסט המקראי, ואף אם לעתים יפרש רש"י בניגוד להם, הריהם מבחינה עקרונית חלק מהותי של הטקסט.

הצד השווה של כל המקורות שנזכרו, שיש להם עמדה מחייבת, אף-על-פי שפרטים מתוכם אפשר שלא יהלמו את הפירוש ולא ייכללו בתוך הביאור. לא כן **האגדה**: מלכתחילה אין לה מעמד מחייב. יש לרש"י כלפי האגדה עמדה עקרונית של רשות, יובאו רק אם יש בהם צורך, בנוסח מעין: 'אף בזה אנו צריכים לדברי אגדה' (בראשית א', ד). יש אצל רש"י שלוש רמות של שימוש באגדה: חלק הוא ישלב באופן אינטגראלי בתוך הפירוש, חלק הוא יעמיד כאופציה נוספת או

שם, עמ' 56. אני ער לכך שבנושא זה אפשר למצוא מגוון גדול של עמדות בין פרשנים וחוקרים. אני מבקש להדגיש שמדובר בעמדה עקרונית מחייבת של רש"י בקשר למדרשי ההלכה, שאינה חלה בהכרח על כל פרט בהם.

לשאלת יחסו של רש"י למדרשי ההלכה הוקדש פרק שלם בספרם של ליבוביץ וארנד, מעמ' 415 ואילך. הם כותבים: "רש"י מבאר בדרך כלל את החוק שבתורה על פי מדרשי ההלכה, שכן מדרשים אלה משקפים את התורה שבע"פ. כלומר את הפירושים שניתנו למשה בע"פ יחד עם התורה שבכתב. עיקרון אמונתי זה שתורה שבכתב ותורה שבע"פ ניתנו כשהן צמודות וכרוכות זו לזו, רש"י מזכירו במפורש ומבארו" (עמ' 415). "מובן מאליו שרש"י אינו מביא בפירושו לתורה אלא חלק קטן של מדרשי ההלכה שהיו לנגד עיניו. בדרך כלל בחר מתוכם את המדרש הקרוב ביותר למשמע הכתוב ולפשוטו, אך יש מקרים שבהם הוא מציין בעצמו שאין מדרש ההלכה הולם את פשוטו של מקרא" (עמ' 417).

לעומת זאת הרא"ם (בפירושו לרש"י, במדבר כ"ט, לט) מסיק מאי הבאתם של מדרשי הלכה שאין הבדל בין מדרשי אגדה למדרשי הלכה אצל רש"י: "ואע"פ שמדבריו אלה [של רש"י - וואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המיישבת] וכו' נראה שדווקא דברי האגדה הוא שאינו מביא אבל שאר מדרשים הדיניים הוא מביאן אע"פ שאינו פשוטו של מקרא, מ"מ מאחר שמצינו כמה וכמה מדרשים דיניים שרש"י ז"ל רדף אחר פשוטו של מקרא והניח אותן, למדנו שאין הבדל בין המדרשים ובין האגדות אצל רש"י ז"ל, שכאשר לא יהיו עפ"י פשוטו של מקרא הוא מניח אותן ומפרש המקראות עפ"י פשוטן".

למרות המסקנה המכלילה של הרא"ם, הרי גם הוא הניח בראשית דבריו מקום לאפשרות אחרת שניתן להבין מדבריו של רש"י, דהיינו, שיש הבדל ביחסו בין אגדה להלכה, והדברים עדיין נשארים שקולים. ולעמדתם של פרשנים אחרים, הן קלאסיים והן בדורות האחרונים בסוגיה זו ראה בפירוט: ישעיהו מאורי, 'כיצד נתייחס למדרשי חז"ל בהוראת המקרא בבית הספר הדתי', המקרא ואנחנו (בעריכת א' סימון), ירושלים תשמ"ז, עמ' 209-219.

כהשלמה ליפשוטו, וחלק ידחה לגמרי או רק יציין שיש מדרשות אך הוא אינו מביאם.

להבחנה בין המרכיבים נוכל להסתייע גם בדברי ליפשיץ: "תורת ישראל, בתור חוקת חיים ותורת משפט, על כורחה דרשה אף 'ביאור משפטי מלבד 'הביאור הפרשני'... הביאור הפרשני ישים לב בעיקר לביאור הצורה הלשונית... התורה בתור ספר חוקי חיים על כורחה תדרוש את 'מדרש ההלכה', שהוא הוא הביאור המשפטי לכל סימניו משפטיו... אולם מלבד שתי אלה צורות הביאור שישנן בעצם אצל כל ספר חוקים נתיצר אצלנו עוד 'הביאור האגדי', מלבד מה שהאגדה תעסוק ברובה בדברים שאין מדרש הלכה חל עליהם, מלבד זה תיבדל עוד בזה שהיא לא תשאף לשום ודאות כלל".²⁴

הביאור הפרשני (לשון והקשר), והביאור המשפטי (מדרש ההלכה) מחייבים; לא כן הביאור האגדי, שאין לו שום ודאות כלל. במצב זה הקריטריון של רש"י לשילוב האגדה הוא יכולתה לסייע ביישוב המקראות ברמה זו או אחרת. אמור מעתה: כל דיבור ודיבור שרש"י משלב בו מדרש אגדה, מעורר להתחקות אחר הצורך בו.²⁵

הקריטריון הזה של 'יישוב המקראות' הוא גם המטרה העיקרית של 'פשוטו של מקרא', כמו שנראה בסעיף הבא.

6. פשוטו של מקרא - המטרה: פירוש המיישב את המקראות

במקומות שונים משתמש רש"י בניסוח 'ליישב את המקרא',²⁶ לפעמים בתוספת 'דבר דבור על אופניו'. 'ליישב' הוא פועל שכיח בהיגדים המתודולוגיים, וכוונתו, לפי מסקנת קמין - יצירת פירוש בעל אחדות פנימית ורציפות תוכנית המתאים ללשון הכתוב כיחידה תחבירית ועניינית.²⁷ כלומר, המונח 'יישוב המקרא' הוא ביטוי מפתח המגדיר את מטרת הפירוש.

²⁴ ליפשיץ (לעיל, הערה 15), עמ' קסא-קסד.

²⁵ רבים עוסקים בפענוח הקושי שגרם לרש"י להביא מדרש. וראה: נחמה ליבוביץ, 'דרכו של רש"י בהבאת מדרשים', עיונים בספר שמות, ירושלים תש"ל, עמ' 497-524; ובפרק 'מתי נזקק רש"י למדרש האגדה' אצל ליבוביץ וארנד, עמ' 363-411. גם קמין עוסקת בכך בכל הפרק החמישי 'אגדה המיישבת דברי המקרא דבר דבור על אופניו'.

²⁶ דיון במשמעות הפועל 'ליישב' ראה במקומות שונים בפרק השני של קמין, מעמ' 72 ואילך.

²⁷ קמין, עמ' 109.

עכשיו נותר 'לקשור את הקצוות'. נבדוק מהי הזיקה שבין המונחים 'ליישב את המקרא' ו'דבר דבור על אופניו' לבין המונח 'פשוטו של מקרא', וממנה נוכל ללמוד גם על תפקידו של 'פשוטו'. על פי הדוגמות שלהלן יתברר ש'פשוטו של מקרא' הוא **המונח הכולל** המשמש את רש"י לציין את 'יישובו של מקרא', ואיננו מצטמצם רק לצד הלשוני.

זיקה זו בין 'ליישב' ובין 'פשוטו' מתבטאת בכמה דרכים :

א. על ידי **הקבלה מפורשת** בין המונחים 'צחצוח פשוטו' ו'יישובו של מקרא' :

בראשית ד', ח - "ויש בזה מדרשי אגדה אך זה **יישובו** של מקרא".
בראשית ו', ג - "יש בזה מדרשי אגדה רבים בלא ידון אבל זה הוא **צחצוח פשוטו**".

ב. בעזרת ניסוחים היוצרים זיקה מפורשת :

שמות ו', ט - "לכך אני אומר **יתיישב** המקרא על **פשוטו** דבר דבור על אופניו והדרשה תידרש".

ישעיה ח', יח : "זהו **יישוב** העניין לפי **פשוטו**".

ש"מ"ב כ"ג, ג : "אבל לפי **ישוב** המקראות, הראשון הוא **פשוטו** של מקרא".

ויקרא כ"ה, טז : "זהו **פשוטו ליישב** מקרא על אופניו".

המונחים 'ליישב' ו'דבר דבור על אופניו' בניסוחים דלעיל מתייחסים בבירור ל'פשוטו'; 'פשוטו' הוא יישובו של המקרא.

ג. בעזרת **הקבלות סמויות** :

שמות ל"ג, יג - "ורבותינו דרשו במסכת ברכות, ואני ליישב המקראות על אופניהם ועל סדרם באתי".

ההיגד 'ואני ליישב המקראות על אופניהם ועל סדרם באתי' מקביל ל'ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המיישבת'. 'פשוטו' כמו 'האגדה המיישבת' בא ליישב את המקראות.

מבוא לשיר השירים : "ואמרתי לבלי לתפוס משמע המקראות, ליישב ביאורם על הסדר, והמדרשים רבותינו קבעום מדרש ומדרש במקומו".

בהיגד זה שלוש חוליות : 1. לתפוס את משמע המקראות ; 2. ליישב את ביאור המקראות ; 3. המדרשים.

שתי חוליות מוכרות : הראשונה מקבילה ל'משמעו'; השלישית מקבילה ל'מדרשו'; והשנייה למי? הווי אומר ל'פשוטו', ולפי ההגדרה זהו 'ליישב ביאור המקראות'.

7. משמעו לעומת פשוטו של מקרא - סיכום

'פשוטו של מקרא' אינו רק 'פירוש מילולי', וכן אינו חופף ל'פשטי' במובן של ימינו, אלא הוא כינוי לכתוב ופירושו. בפירוש זה יש כלים ויש מטרה.

יש כלים לשוניים - התרגום, מחברות מנחם וכד'; יש כלי הטקסט - המסורה והטעמים; ויש מקורות - מדרשי ההלכה וכן האגדה המיישבת. כל אלה ביחד משרתים את הכתוב ופירושו. מטרתו של הפירוש 'ליישב את המקרא' - את המקרא כפשוטו הלשוני-ענייני, את המקרא כפשוטו ההלכתי ואת המקרא כפשוטו המוסרי-מחשבתי.

לאור התפיסה הזו של 'פשוטו' יובן גם השוני בין המאפיינים של 'משמעו' לעומת 'פשוטו', כפי שהוזכרו בראשית המאמר.

א. **מקור המונחים** - 'משמעו' הוא מונח 'לשוני' הנזכר כבר רבות בתלמוד ואצל אחרים לפני רש"י, זאת כיוון שהוא מציין עניינים לשוניים, הנידונים על ידי כל מי שעוסק בשפה ובטקסט. לא כן 'פשוטו' - ממונח שולי בתלמוד הפך למרכזי אצל רש"י,²⁸ זהו מונח שרש"י משתמש בו כדי לציין את מכלול הכתוב ופירושו.

ב. **הצורה** - 'משמעו' בא במגוון נטיות, כי הוא כאמצעי לשוני מתייחס לעניינים לשוניים שונים, למילה אחת, להרבה מילים, למשפט תחבירי וכד'. לא כן 'פשוטו', הוא מונח קפוא, והרבה פעמים בא במלואו 'פשוטו של מקרא', כי הוא מכוון לפירוש ולא לפרטים.

ג. **שכיחות המונחים** - כל אחד מהמונחים מצוי בכמות מרובה, אין אחד מהם נראה טפל לאחר. לכל אחד מהם תפקיד ומטרה משלו.

ד. **אזכור המונחים** - 'משמעו' אין הגבלה של אזכור, תלוי במקום שבו נדרשת הבהרה לשונית. לא כן 'פשוטו', כמונח כוללני לפירושו של רש"י, אזכורו תלוי בסיטואציה מסוימת. קמין הראתה ש'פשוטו' יוזכר רק מול 'מדרשו' בפירוש כפול, כי אותם פירושים 'מדרשיים' הבאים כאופציה נוספת ל'פשוטו' הם 'על הגבול'. רש"י זקוק להם ליישוב המקראות, אך יש בהם מידה רבה של חריגה, ורש"י על ידי ציון 'פשוטו' למולם, מבקש לשים אותם, כביכול, **במרכאות**, למרות שהוא משתמש בהם. ובדברי קמין: "תכונות אלו של הפירוש לפי 'מדרשו' במסגרת הפירוש הכפול נראה, שיש בו כדי להוציא מקרא מידי פשוטו בכך, שהמובן המוצע

²⁸ ראה: קמין, 'אחרית דבר', עמ' 264-265.

על ידו עשוי להיתפס כמובנו הבלעדי של הכתוב. על כן מביא רש"י במקומות אלה פירוש נוסף גם לפי 'פשוטו'.²⁹

ה. **משמעו' בסתם** - 'כמשמעו' - כמו שכולם מבינים, 'משמעו' יכול להיות מוזכר בסתם, שהרי מדובר במשמע נטול הקשר המוכר לכולם. לא כן 'פשוטו', שהוא כינוי כולל לפירוש, למה יוזכר סתם, אם לא באמירה מתודולוגית המלמדת על הפירוש, או כדי להבליט את הפירוש בניגוד ל'מדרשו' בפירושים הכפולים.³⁰

8. אחרית דבר

מכל הנאמר עד כה מתברר שיש להכיר במונח 'כמשמעו' אצל רש"י קטיגוריה עצמאית, העומדת לצד המונחים 'פשוטו' ו'מדרשו'. אך בכך לא תם הדיון. כאן נעשה רק הצעד הראשון, ויש מקום עתה לסקור את ההופעות השונות של המונח, לעמוד על דיוקו, למיין אותו לגווניו, ביניהם גוונים דקדוקיים, תחביריים, סמנטיים ועוד.

²⁹ קמין, עמ' 161.

³⁰ בעמ' 130-131 רושמת קמין חמש דוגמות של 'כפשוטו' בסתם, והן מהוות הוכחה לזהות בין 'כמשמעו' לבין 'כפשוטו'. הדבר אינו צריך להתמיה: הרי 'כפשוטו' כולל את 'כמשמעו' ויכול להתחלף אתו בניסוח. גם מספר הפעמים (5) הוא זניח ביחס לכלל ההיקרות של 'פשוטו' (182). זאת ועוד: ארבע מן הדוגמאות אינן לגמרי בסתם, הן עומדות במצב של 'פירוש כפול' מול 'מדרשו' כפי שמתאים ל'פשוטו'.